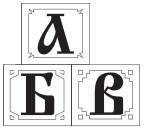

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ

Іван Матвіяс

МОВА УКРАЇНСЬКИХ КОЛЯДОК І ЩЕДРІВОК

Українські колядки і щедрівки належать до архаїчного типу народної творчості, до найдавніших народних пісень. І. Франко, характеризуючи час виникнення й функціонування колядок, відзначав, що найдавніші з них відбивають дохристиянські уявлення про створення світу, трохи пізніші відбивають князівсько-дружинні часи з походами в далекі краї, потім ідуть численні колядки побутового характеру, що малюють спокійне хліборобське життя великих родин, ще пізніші містять спомини про татарські напади й козацькі війни (Франко І. Нариси історії української літератури до 1896 р. — Львів, 1910. — С. 68).

Колядки й щедрівки в поетичній формі виражають побутові, звичаєві, суспільні й духовні умови життя українського народу, вони відображають зразки обрядово-величальної поезії, відзначаються різноманітним змістом і художньо-романтичною красою. Герої колядок і щедрівок, переважно селяни і селянки, виступають в епічно-монументальних образах, вони зображуються в зеніті сили, краси і слави. Своїм соціальним й естетичним звучанням колядки і щедрівки протягом століть прикрашають життя селян, оспівуючи їхню працю. У певній кількості колядок і щедрівок побутові й соціальні мотиви поєднуються з релігійними.

Колядки і щедрівки збирали й видавали видатні діячі культури — М. Максимович, В. Зелеський, А. Метлинський, Я. Головацький, І. Вагилевич, В. Гнатюк, П. Чубинський, Б. Грінченко, В. Шухевич та ін. Останнє наукове видання колядок і щедрівок здійснене Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, редактором якого був М. Рильський, упорядником текстів — О. Дей, упорядником мелодій — А. Гуменюк (Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. — К., 1965). Тексти названого видання служать матеріалом цієї статті. Слід зауважити, що поміщені в названому виданні колядки і щедрівки часто добиралися з варіантів, мова яких була близькою до літературної, тому всіх випадків наявності позанормативних регіональних елементів у мові колядок і щедрівок тут врахувати не вдалося.

Принципової різниці між колядками і щедрівками немає. В останні століття їх розрізняли за датою виконання: колядки співалися напередодні Різдва, щедрівки — на Новий рік і на Водохреще. Колядки і щедрівки виконуються на народні мелодії, які часто наближаються до речитативу. У колядках і щедрівках структурно виділяються частини: приспів, власне колядка чи щедрівка, поколядь або поздоровлення (віншівка). Колядки і щедрівки часто виступають і без приспіву й поколяді. У більшості колядок і щедрівок наявні приспіви-рефрени. У щедрівках найпоширенішим постає приспів-рефрен: *Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я*. Поколяді або поздоровлення типові для багатьох колядок і щедрівок. Вони найчастіше починаються словами: *А за сим словом будьте здорові*. Адресуються колядки і щедрівки переважно господареві і його родині, господині, парубкові, дівчині.

Мова колядок і щедрівок характеризується вживанням зачинів і часток — синтаксичних скріп: *гой* (***Гой** пливе качур долі водою*), *ей* (***Ей** верх Бескида, верх зеленого*), *там* (***Там** військо йшло і ладу не найшло*), *що* (***Що** у полі, полі стоїть береза*), *а* (***А** в пана Івана весь двір на помості*; *Що до нас прийшли **а** в рік гостеве*), *гей* (***Гей** в полі, полі близько дороги*; *Світлонька нова, **гей** горіхова*), *ой* (***Ой** у Києві да на риночку*; *Статечна жона **ой** Мариночка*), *вой* (***Вой** забарився місяць у крузі*; *Видимо на*

ній ***вой*** *срібний перстінь*), *да* (***Да*** *звізда ясна возсіяла*; *Що на небі зірочки —* ***да*** *то його діточки*), *й а* (***Й а*** *в неділеньку та й порапеньку*; *Виведи нас* ***й а*** *з сего ліса*), *ба* (*Прилетіла* ***ба*** *й зозуленька*), *чом* (*Гойний панич* ***чом*** *Іваненко*).

Інколи в жартівливих колядках і щедрівках, зокрема в їх приспівах, для забезпечення певного звуково-ритмічного ладу вживаються штучні утворення — слова без конкретного або й будь-якого змісту: *коляд*, *колядин*, *колядниця*, *щедрик*, *бердик*, *ведрик*, *вердик*, *геюм*, *джин дживиря*, *кременде*, *рачкенда*, *речкенде*, *тютюріч* тощо. Їх перекладати іншими мовами неможливо.

Мова колядок і щедрівок урочиста, піднесена, патетична, багата художніми тропами — епітетами, гіперболами, символами, паралелізмами. Виразну особливість мови колядок і щедрівок становить нагромадження демінутивних, зменшено-пестливих форм слів, які в художній літературі вживаються рідко:

братонько, *голубонько*, *листонько*, *лісонько*, *панонько*, *снопонько*, *соколонько*, *хлібонько*, *яворонько*; *береженько*, *братенько*, *господаренько*, *гостенько*, *лісенько*, *місяченько*, *морозенько*, *роженько*;

батейко, *братейко*, *каменейко*; *господаречко*;

беріжечок, *бичечок*, *в'язальничок*, *господаречок*, *оборожочок*, *паночок*, *персничок*, *попільничок*, *ремісничок*, *соколочок*, *стожочок*, *яворочок*;

годинонька, *господаронька*, *заплатонька*, *заслугонька*, *звіздонька*, *змійонька*, *копонька*, *ластівонька*, *лічбонька*, *павутинонька*, *пчолонька*, *радонька*, *роботонька*, *світлонька*, *славонька*, *службонька*, *стінонька*, *трубонька*, *Україночка*, *худібонька*, *челядонька*; *вислуженька*, *господаренька*, *господиненька*, *рученька*, *стеженька*;

лебедойка, *світлойка*, *службойка*, *худобойка*; *господинейка*, *ножейка*, *пшеничейка*;

войночка, *жменьочка*, *гусочка*, *забавочка*, *звіздочка*, *пісночка*, *порадочка*, *рибочка*, *челядочка*; *вечеречка*, *господинечка*, *заслужечка*, *зозулечка*, *кукулечка*, *панечка*, *подружечка*;

гніздонько, *дитятонько*, *ластів'ятонько*, *небонько*; *сонечко*, *тіленько*; *шитінько*;

гніздойко, *житойко*; *личейко*, *оконейко*, *похмілейко*, *тілейко*; *життєчко*, *письмечко*, *сіделечко*;

волоньки, *громоньки*, *листоньки*, *хмароньки*; *гостеньки*, *пчіленьки*, *служеньки*; *гостойки*, *громойки*, *звіройки*; *дверейки*; *воротечки*;

видненько, *голосненько*; *яснойко*; *питатоньки*, *ухмилятоньки*; *передатойки*.

Рідше в колядках і щедрівках уживаються пейоративні форми слів: *вовчище*, *козелище*, *хвостище*; *головище*, *макітрище*; *горнятище*; *голосисько*, *хвостисько*; *куделесько*, *макітрисько*.

У колядках і щедрівках частим постає вживання повних та скорочених форм прикметників: *чорная хмара*, *свічі восковії*, *коври шовковії*; *біл камінь*, *ворон кінь*, *дрібен дощ*, *зелен явір*, *зиз орел*, *золот вінок*, *мальован човен*, *молод пан*, *сив голуб*, *ясен місяць*.

Синтаксичну рису в мові колядок і щедрівок становить уживання неповних форм прикметників у називному відмінку при іменниках у непрямих відмінках: *ворон стадейка*, *зиз орленька*, *сив соколочка*.

Особливістю синтаксису в мові колядок і щедрівок є вживання кличного відмінка іменників у ролі називного: *Да пане Іване обмурував двір*; *Між тими панами — красний паничу*; *Ой їден гостю — ясне сонечко*.

Мова всіх типів фольклору великою мірою наддіалектна (Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. — К., 1987. — С. 11-12), вона загалом постає компонентом української літературної мови. Мова колядок і щедрівок співвідноситься передусім з особливостями колишніх східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови. Проте говіркові особливості в текстах колядок і щедрівок широко відображені. Наявність діалектизмів у мові колядок і щедрівок зумовлена виникненням і вживанням їх серед народу в різних місцевостях України. Фонетична, граматична й лексична варіантність у мові колядок і щедрівок визначається діалектною своєрідністю місцевостей, у яких вони зафіксовані. Слід зазначити, що певна кількість говіркових рис нівелювалася записувачами й видавцями колядок і щедрівок.

У Східній Україні з рисами говорів південно-східного наріччя записані колядки і щедрівки (назви колядок і щедрівок подаються за початковим рядком тексту): «А в полі, в полі й у видноколі», «А в сього пана скам'я заслана», «Добрий вечір, пане дядечку, до тебе», «Дунаю-море, дівонько-зоре», «Ішли дві баби колядувати», «Ішов ляшок попри луг», «Ішов перший місяць по небі», «Їхав Павлечко через густий лісок», «Молодий Івасенько, чи є в тебе батенько», «Ой гула, гула крутая гора», «Ой рано, рано куройки піли», «Ой у пана, в пановця золоті ворітця», «Ой ходили та блудили та колядници», «Павлечко коники сідлає», «Там на річці та на синім морі», «Чи вдома, вдома бідная вдова», «Чи дома, дома пан господар», «Що в нашого Івана да й двір на горі» та ін. У них фіксуються такі говіркові риси:

фонетичні: *поход*, *явор*, *дорожка*; *на йому*, *до її*;

словотвірні: *королиха*; *сладок*, *яблуньовий*; *первий*; *собиратись*;

словозмінні: *люде*, *татаре*, *панов'я*; *повісю*, *просю*; *говоре*, *носе*, *просе*, *раде*, *суде*, *ходе*;

синтаксичні: *дають по буханцям*, *по хлібам*, *по паляницям*;

лексичні: *скам'я* 'лавка', *застрахнутись* 'налякатися'.

На Поліссі з рисами говорів північного наріччя записані колядки і щедрівки: «А в пана, в пана, в пана Івана», «В нашого хазяїна золотії гори», «В чистім полю криж мальований», «Вийшли молодці рано з церковиці», «Ганю миленька, рости хутенько», «Да стояли вишня-черешня», «Молодець Іванко да поставив станю», «Ой на морі на синьому», «Ой славен воїн наш пан Іванко», «Ой у пана, в пановця золотії ворітця», «Ой у полі там явор стояв», «Ой шумить, гуде, дубровою йде», «Ой як загадаю, заповідаю», «Савка умер, ножку задер», «Славен, славен город Чернігів», «То не ласточка щебетала», «У пана Івана умная жена», «У пана Йвана двор огорожен», «У перевоза стоїть береза», «У полі, полі близько при дорозі», «У саду, саду розонька цвіла», «У чистому полі да намет стоїть», «Учора ізвечора з Москви приїхав», «Чи дома, дома наш пан господар», «Що в діда, діда борода сіда», «Що в пана дядька да на його дворі», «Що в пана дядька славная жона», «Що в пана хазяїна да один синок є», «Що із-за гори із-за кам'яної», «Що

на Дунаєчку да на бережечку», «Що у Вельовові на оболоні», «Що у полі стояла береза» та ін. У цих колядках і щедрівках відзначено такі діалектизми:

фонетичні: *вечор*, *двор*, *кольце*, *ножка*, *овса*, *стожок*, *мой*, *пойти*; *берьоза*, *вечорок*, *мечом*; *вечер*, *королевство*, *кресло*, *єзьму* ‘візьму’; *дуброва*, *зурка*, *лужко*, *матюнка*, *нужка*; *яблоня*;

словотвірні: *дара* ‘дар’, *намета* ‘намет’, *дочер* ‘дочка’, *стаця* ‘стайня’, *ласточка*; *солодок*, *трейтій*; *покіль* ‘поки’, *тудою* ‘туди’;

словозмінні: *парми* ‘парами’, *татарми*; *зелено* ‘зелене’, *буковиє*, *молодиє*, *райсніє*, *твоє* ‘твої’;

синтаксичні: *к дядьку*, *к йому*;

лексичні: *вощок* ‘віск’, *криж* ‘хрест’, *мідзяний* ‘мідний’, *навідати* ‘побачити’, *невіхна* ‘невістка’, *попугати* ‘налякати’, *сличний* ‘гарний’, *убутися* ‘взутися’.

У Галичині, на Буковині, Закарпатті, Поділлі й Волині записані колядки і щедрівки з виявом у їх мові рис говорів південно-західного наріччя: «А там на луках, на барз широких», «А ци дома-сте зятьове мої», «Блудило блудців сімсот молодців», «Була у Гриця сліпа куриця», «Були в мамойки по три донейки», «Були в мамочки штири синочки», «В нашого ґазди нова світлонька», «В сего нашого пан господаря», «Гей в полі, в полі близько дороги», «Гей гором, гором, долинами», «Гой ти наш пане, пане Іване», «Ей верх бескида, верх зеленого», «Є світ великий, є ще сине море», «Займив молодець коня до води», «Ішла дівочка рано в недільку», «Ішов Стефаник гуслі рубати», «Їхав Михасько й а з гір до Німець», «Коли не було з нащада світа», «Косив Іванейко ранню гречейку», «Край Дунаєчку близь бережечку», «Надлетіла ластівочка», «Ой в лісі, лісі там медоборі», «Ой долів, долів луженька», «Ой з-за гори місяць сходить», «Ой із-за гори, з-за високої», «Ой з долу, з долу вітер повіват», «Ой пасесь стадце вороненькоє», «Ой сивий орле, високо літаш», «Ой чи ви спите, господареньку», «Ой чи дома пан господар», «Ой чи є, чи нема пан господар дома», «Піду я до вуйка на празник», «Пішла Євуня бистров річеньков», «Поза столове сидять панове», «Прийшли за Маріков троє сватачів», «Світить місячик помежи звізди», «Серед села керни-

чейка», «Стоїть же стоїть нова світлонька», «Там за вороти, за новенькими», «Там за горою, за кам'яною», «Там у садочку три криниченьці», «Ци дома, дома, пане господар», «Ци рано, рано куроньки піли», «Ци спиш, ци чуєш, господареньку», «Чий то ж ми плужок по горі оре», «Шила Маріка злату корону» та ін.

Деякі риси південно-західних говорів наявні в наведених назвах колядок і щедрівок. Загалом у текстах колядок і щедрівок вони відображені досить широко. До них належать діалектизми:

фонетичні: *восько*; *него*, *єго*, *єден*, *єднаковий*, *бубен*; *мід*, *намі́т*, *застрі́лити*; *їден*; *весілє*, *дитє*, *зілє*, *панєнка*, *взєти*, *єк*; *заяць*; *керниченька*, *кирниця*; *вна* 'вона', *вни* 'вони', *горівка*, *мівкий*; *стовб*, *дзелений*; *озьмеш*, *воколот*, *вочейки*, *вічейки*;

словотвірні: *блудець* 'блукач', *шандар* 'жандарм', *миса* 'миска', *крулівочка* 'королева', *куриця* 'курка', *вугринці* 'угорці', *львівці* 'льві'яни', *колопні* 'коноплі', *маймуровий*, *яблуньовий*, *турський* 'турецький', *однакий*, *майславніщий*; *тот*, *тотой*, *тамтой* 'той'; *возьмити*, *займити*, *завистувати* 'завищувати'; *відсів* 'звідси', *відтів* 'звідти', *доків* 'доки', *долів* 'додолу', *неможе* 'неможливо', *раній* 'раніше', *тудов* 'туди';

словозмінні: *коньом*, *польом*; *керниченьков*, *рибков*, *ручеськов*, *стежков*, *хмаров*, *шабельков*; *лівов*, *правов*, *чорнойов*, *яров*, *яснов*; *мнов*, *тобов*, *собов*; *ґаздинев*, *кишенев*, *панев*, *пшеницев*; *за нев*; *під гором*, *калином*; *зорою*; *діте*; *возове*, *громове*, *зятьове*, *кравцьове*, *людкове*, *пташкове*, *столове*; *гостеве*, *кравцеве*, *ткачеве*, *шевцеве*; *три дівчиноньці*, *зозуленці*, *ластівойці*, *трубойці*, *селі*; *слугів*; *молодцей*, *містей*; *ня*, *мня* 'мене', *ми*, *мі* 'мені', *тя* 'тебе', *ти* 'тобі', *си* 'собі', *го* 'його', *му* 'йому', *ї* 'її', 'їй', *ю* 'її', *юй* 'їй', *мої* 'моєї', *свому* 'своєму', *своєго* 'свого'; *їхаю* 'їду'; *зваш*, *кусаш*, *літаш*; *глядат*, *занімат*, *стрічат*; *пасесь*, *хочет*; *видеме*, *дістанеме*, *посіємє*, *пустиме*, *чуємє*, *ходьме*; *му*, *меш їхати*, *буду ся женив*; *заручив-єм*, *пізнала-м*, *позавидів-єсь*, *знала-с*, *убрала-с*, *взяла-сь*, *жеби-сте жили*, *чисте чули*, *звила би-м*, *післала-бих*;

синтаксичні: ***Вінчуємо*** *вас* ***із*** *сими* ***святи***; ***Загачу*** *гати* ***ляцькими шати***; *Райське* ***древо*** *з трьома* ***вершечки***; *Сто коров дати, а все* ***з теляти***; *На дворі* ***єму*** *нова світлонька*; *Овечки*

ти *ся покотили, корови* ***ти*** *ся по плодили*; ***Він****, коника пасучи, твердо* ***заснувши***; ***Ід*** *цему* ***двору ід веселому***; *Всі* ***ся*** *львов'яни* ***задивували***; *Щось там* ***ся світить***;

лексичні: *барз*, *барзо*, *бардзо* 'дуже', *бриндувати* 'вдягати', *вуй* 'дядько', *вуйна* 'тітка', *ґазда* 'господар', *ґвер* 'рушниця', *дєдик*, *дєдя* 'батько', *ділетка* 'дерев'яна посудина', *же* 'що', *збуйнений* 'зруйнований', *звірцадло* 'дзеркало', *злапати* 'впіймати', *ід* 'до', *ізба* 'кімната', *імити*, *ймити* 'взяти', 'піймати', *іно*, *йно* 'тільки', *канон* 'гармата', *кедь* 'якщо', *коби* 'щоб', 'коли б', *когут* 'півень', *лем* 'тільки', 'лише', *най* 'нехай', *нащад* 'початок', *ненька* 'мати', *ненько*, *нянько* 'батько', *ніт* 'ні', *ніц* 'ніщо', *подзінькувати* 'подякувати', *подибати* 'зустріти', *преч* 'зовсім', *проз* 'через', *прудко* 'швидко', *ревідувати* 'перевіряти', *сівбина* 'зерно', *сновати* 'творити', *тогди* 'тоді', *тото* 'це', *ту* 'тут', *турма* 'стадо', *файний* 'гарний', *цесь* 'цей', *ци* 'чи', *цура* 'слуга', *цурка* 'дочка', *чей* 'адже', *чо* 'чого', 'чому', *юж* 'уже', *яти* 'взяти', 'почати'.

Отже, у мові колядок і щедрівок найвиразніше відобразилися говори південно-західного наріччя.

Загалом у колядках і щедрівках, як найдавнішому жанрі народної творчості, виявляється багатовікова стійкість і єдність української мови, її структурна варіантність, стилістичне багатство й неповторна краса. Колядки і щедрівки — це один із вагомих культурних скарбів українського народу, яким ми повинні пишатися.